

«Мал – тыва-
ларның бай-
лаа»Чаа-Хөлдүн
хүрээлериЧа – бу-
рунгунун
чепсээ

№ 117 (18544)

1925 чылдың
август 31-де үнүн эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

сентябрь

18

четверг

«Бистиң ажил-херектеривистиң үндезини соңгукчуларның чаа чагыглары болур»



«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тыва регион салбырындан депутаттар.

Материалды 2-ги арын-
дан номчуур силер.

Хүшүц медээзи

Россияның эксперттери:
«Шолбан Кара-оол-
дун ачызында
Тывага чаңгысдем-
нигжилер тиилелге-
ни чедип алган»



Тывага парламент соң-
гулдаларына чаңгысдем-
нигжилер соңгукчулар-
ның 84,38 хуу бадылааш-
кыннарын алганнар.

Эксперттерниң санап ту-
рары-биле алырга, чаңгыс-
демнигжилерниң ол бедик
көргүзүү дээрже партияның
даңзызын Тываның Баш-
тыңы Шолбан Кара-оол-
дун баштааны. «Регионнар
удуртукчулары биле поли-
тиктиг партияларның дет-
кимчеи ылгалдыг болур.
Бо таварылгада партияны
чоннун деткип турарын-
дан губернаторнун детким-
че баазасы быжыгып турар
— деп, политолог Дмитрий
Орлов санаан. — Тывада
соңгуп келгеннерниң саны
чуртта эң бедик — 68 хуу
ажыг болган».

Тываның Дээди Хура-
лында ЧДР-ниң фракция-
зының удуртукчузу Виктор
Глухов мурнунда Дээди
Хуралче болгаш Күрүне
Думазынче соңгулдалар
үзүнде партияның даңзы-
зын Шолбан Кара-оол че-
дишкенини баштап келген
дээрзин сагындырган. «Бо
соңгулдалар чон республи-
ка Баштыңын деткип турар
дээрзин көргүскен. ЧДР-
ниң үш кандидатының даң-
зызын оң баштааны тер-
гийн эки болган» — деп, ол
уламчылаан.

Чаңгыс мандаттыг ок-
ругтарның хөй кезин-
ге база чаңгысдемнигжи-
лер тиилзэн дээрзин маңаа
немеп каалы.

club-rr.ru

Моолдун болгаш Сибирь Байкалының бурунгу культуразы

«Моолдун болгаш Сибирь Байка-
лының бурунгу культуразы» деп деле-
гейниң эртем конференциязы Тывада
болуп турар.

Азияның Төп болгаш Мурнуу-Чөөн
тионнарының төөгүзүнүн болгаш архео-
логиязының айтырыгларын сайгарар эр-
меннер шуулганы Кызылга 2010 чылдан
эр чыл санында эртип келген. Ужур-
алганы болур черин шилип алган чыл-
гаанын тайылбырлап тура, конферен-
цияның харысалгалыг секретары, төөгү
темнериниң кандидады, Тываның күрүне
иверситетиниң бүгү-ниити төөгү болгаш
археология кафедрасының доцентизи
Айыжы мынча дээн: «Бот-боттарын
таамаал солуп келген аңгы-аңгы үелер-
ниң белдиринде турар Тыва чурту архео-
логияга улуг тывыш болуп турар. Аңгы-
аңгы үелерниң төөгүлүг тураскаалдары
нда базым санында таваржыр. Сонуур-
артемденнерниң тып алыры кайгамчык
ыдышкыннар хөй. Хааннар шынаазын-
скиф үезиниң «Аржаан-2» деп делегей-
билдингир базырыкты шинчилээниниң
үзүзүн чугаалаарга-ла, четчир».

Бурун шагның төөгүзүн камгалап артты-
рар херекке кичээнгейин Тываның Чазаа,
Республика Баштыңы Шолбан Кара-оол
таамаал угландырып келген, төөгүнү
тир чорук кандыг-даа кижиниң амыды-
гына улуг уjur-дузалыг деп демдеглел
ар. Кызылга Национал музейниң тудуу

ооң күженишкениниң ачызында тут-
тунган, ында үнелиг экспонаттарның ара-
зында төлөптиг черни чуртунче ээп келген
скифтерниң алдыны ээлеп турар. Тываның
девискээринден аңгы-аңгы чылдарда чыг-
дынган даш кылыглар салыр стелларийниң
тудуу дооступ турар. Келир үениң Кызыл
— Курагино демир-оруунун эртер черин-
де археологтук шинчилелдерни республика
Чазааның деткимче-биле чорудуп турар.

Шуулганга киржири-биле республика-
га Россияның аңгы-аңгы регионнарындан
болгаш даштыкыдан дыка хөй эртемден-
нер келген. Делегейде ат-алдарлыг эртем-
деннер Москвадан, Санкт-Петербургтан,
Красноярскиден болгаш өске-даа хоорай-
лардан, Иштики Моолдан, Мурнуу Кыдат-
тан, Моолдан болгаш Мурнуу Кореядан Кы-
зылда чедип келгеннер. Конференцияның
эгелээриниң мурнунда үндүрген ийи том
чыындыда Германияның, Чехияның болгаш
Японияның эртемденнериниң ажилдарын
парлаан.

Шуулганың бирги пленарлыг хуралы
Тыва Республиканың Чазааның Бажы-
нының бирги каадында хуралдаар залга
болган. Республика Баштыңының даалга-
зын езуугаар киржикчилерге байыры өөре-
дилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол
Бичелдей чедирген. Ол үре-түннелдиг чо-
гаадыкчы харылзааны тударын эртемден-
нерге күззэн. Ооң соонда бурунгу төөгүге
хамаарышкан илеткелдер болган.



Конференцияның ажылы сентябрь 20-ге
чедир уламчылаар. «Аржаан-1», «Аржаан-
2» базырыктарга баары, бурунгу уйгур хоо-
райлар-биле таныжылга, Көжээлиг-Хову
болгаш Бижиктиг-Хая деп черлерде турас-
каал көжээлери сонуургап көөрү ооң про-
граммасында кирген.

Долаана САЛЧАК.

«Бистиң ажыл-херектеривистиң үндезини соңгукчуларның чаа чагыглары болур»

Сентябрь 14-те болган Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларына «Чаңгыс демниг Россия» партия-зы көскү тинилелгени чедип алган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларына «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның девискээр салбырының кандидаттары соңгукчуларның хөй кезиниң бадылалын алганы-биле холбаштыр Ирина Самойленко, Каң-оол Даваа, Вячеслав Ховалыг, Иван Чучев, Юрий Кара-оол дээш, өске-даа бөлүк депутаттар кыска парлалга ужуражылгазын эрттирген.

Партияның регион салбырының секретары **Каң-оол ДАВАА** парламента-тин депутаттарына кандидат турган бодунуң өөрүнүң өмүнээзинден рес-публиканың соңгукчуларга өөрүп четтиргенин илергейлээн. Ооң соңгукчуларга чугаалаан сөстөрүндө мындыг одуруг-лар бар: «Эргим чаңгыс чер-чурт-тугларымыс! Хүндүлүг соңгукчулар! Дээди Хуралдың (парламентиниң) депутаттарының



соңгулдаларына идекпейлиг киржилгенер дээш силерге өөрүп четтиргенимни чүректин ханызындан илередирин чөпшээрер көрүнер! «Чаңгыс демниг Россия» партиязынга, ооң кандидаттарына деткимчени көргүскениңер дээш улуу-биле өөрүп четтирдим. Силерниң бүзүрелиңер — ол дээрге «Чаңгыс демниг Россия» партиязының, ооң Дээди Хуралда депутаттарының ажил-чорудулгазын чүгле чогумчалыг деп үнелээни эвес, төрзөн республикавыстың сайзыралы дээш, республиканың чурт-такчы бүрүзүнүң амыдыралын оон-даа чогумчалыг болдурар улуг-улуг төлөвилелдерни күүседир дээш улуг харыскалгалар-дыр.

Бистиң ажил-херектеривистиң үндезини болза, соңгулда кампаниязының үезинде силерниң кириген чагыгларыңар болгаш саналдарыңар болур. Чаңгыс-даа чагыг уттундурбас дээрзин силерге бүзүредип тур мен. Олар күрүнө программаларының болгаш яамыларның болгаш ведомстволарның ажилының планнарының үндезини болурлар. Мен болгаш мээң коллегаларым тодара-гай шиитпирлерни ажилдап кылыры-биле Чазак кижигүннери-биле, тус чер бот-башкарылга органның удурт-чулары-биле чаңгыс эвес удаа ужура-жылгаларны эрттиргениңер.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Силерниң-биле кады хөй чүүлдерни кылыр ужурулг бис. Бурунгаар шим-чээшкениң эң кол негелделериниң бирээзи — бистиң хөй националдыг ниитилеливиске чөпшээрелге болур. Соңгулдалар эрткен — мурнувуста ажил-херектер хөй. Кым дээш бадылаа-ны хамаанчокка чаңгыс аай чон бис деп чүвени утпаалыңар! Тываның ады дээш, Россияның ат-алдары дээш чедиш-киннерни кады чедип алыр бис!».

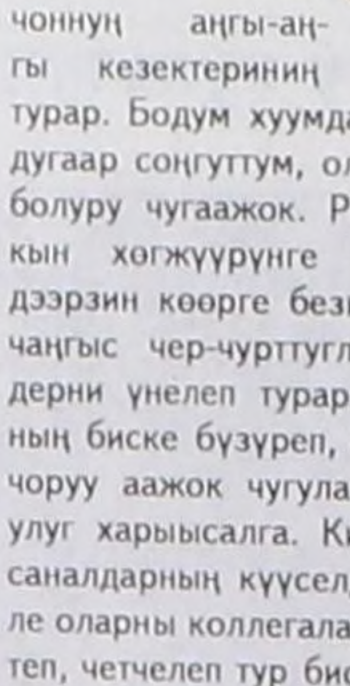
Ирина САМОЙЛЕНКО: «Деткимче дээш соңгукчуларга улуу-биле өөрүп четтирдим! Чаа эрткен соңгулдаларның түңнелинде «Чаңгыс демниг Россияның» Дээди Хуралда командазы чаарттынар. Ниитилелдин аңгы-аңгы кезектерин



чогаадыкчы мергежилдин төлээлери-даа бар. Олар шупту амыдыралга идекпейлиг туруштуг, улуг арга-дуржулгалыг кижилер-дир.

Чоокку үеде шиитпирлээр ужурулг айтырыгларывысты соңгулда кампания-зының үезинде-ле тодарадып алган бис. Мурнувуста — 2015 чылдың бюджетин хүлээп алыры, ол дээрге соңгулда мур-нунуң ужуражылгаларының үезинде чаңгыс чер-чурттугларывыстың берген чагыгларын барымдаалаар нарын бол-гаш хөй талаалыг чорудулга-дыр. «Чаңгыс демниг Россияның» чаарттырган коман-дазы республиканың мурнунда турар сорулгаларны шиитпирлээринге белен дээрзинге бүзүрээр мен».

Омак ОНДАР: «Парламентиниң мурнуку составының арттырып кааны эки чүүлдерин быжыглаары эргежок чугула. Дээди Хурал күүсекчи эрге-ча-гырга-биле, тус чер бот-башкарылга ор-ганнары-биле, кайы-даа партия дээш бадылап турганы хамаанчокка соң-гукчулар-биле кады ажилдажыл-ганы идекпейлиг чорудар. Парла-мент республика-ның бүгү чуртта-кчыларын каттыш-тырар ужурулг, ында бүгү кожуун-нарның болгаш чоннуң аңгы-аң-гы кезектериниң төлээлери кирип турар. Бодум хуумда парламентке бир дугаар соңгуттум, ол меңээ улуг школа болуру чугаажок. Республиканың шап-кын хөгжүүрүнге чон сонургалдыг дээрзин көөрге безин магаданчыг-дыр, чаңгыс чер-чурттугларывыс эки чүүл-дерни үнелеп турарлар. Чурттакчылар-ның биске бүзүрөп, биске идегеп турар чоруу аажок чугула. Ол дээрге биске улуг харыскалга. Кирген чагыгларның, саналдарның күүселдезинче кирери-биле оларны коллегалар-биле кады бөлүк-теп, четчелеп тур бис».



Ат-сураа делегейниң хөгжүмчүлери-нин аразына билдингир, Тывага дыргын хөгжүм-чү **Альберт КУ-ВЕЗИННИ** Тыва Республиканың Дээди Хуралы-ның депутатынга Кызыл хоорайның №5 Ленинград соңгулда округу-нуң соңгукчула-рының 78 хуузу соңгул алган.

— Соңгулдаларга мени деткип, хөгжүмчү кижини ниитилел-политик-тиг амыдыралга база чедишкенин киржи-п шыдаар дээрзинге идегеп, мени дээш бадылаан соңгукчуларга улуу-биле өөрүп четтирдим. Харыскалга дыка улуг. Берген аксы-сөзүмнү ээлээр ужу-рулг мен. Республиканың Дээди Хура-

төлээлөр турар кижилерниң парламенти-де келгени өөрүн-чүг-дүр. Олар-ның аразында бүдүрүлгө чер-лериниң, ооң иштинде аграр адырның удур-тукчулары-даа,

лынга культура, өөредилге, аныяктар айтырыглары мээң депутат ажилымның кол угланышыкы боор.

Чаңгыс мандаттыг Эрзинниң № 16 соңгулда округундан депутат **Алек-сандр САНЧАТ** Тываның парламенти-зинче соңгулдаларга 81,72% бадылааш-кынны алган.

— Соңгукчу-ларга, штаб бригадирлерин-ге, агитаторлар-га, кожуун, суму болгаш күш-ажылчы коллек-тивтерниң удур-тукчуларынга, мени таныыр, эрткен үелерим-де кады ажил-дап чораан эш-өөрүмге, чаңгысклассчы болгаш студент эш-өөрүмге, хоочуннар-га, херээжен чоннуң активинге, аныяк-тарга, янзы-бүрү хөй-ниити организация-ларга болгаш төрөлдеримге улуу-биле четтиргенимни илередип тур мен.

Депутат хүлээлгемни күүседип тура, доктаамал чылда бирээден эвээш эвес ужуражылгаларны кылырым чугула, округтуң 3 кожуунунуң (Эрзинде 6 суму, Тес-Хемде 7 суму, 1 арбан, Таңдыда 4 суму) суурларының эң чугула айтырыг-ларын шиитпирлээр, ол дээрге суурлар аразының орук айтыры, чырык (элек-три) айтыры, соталыг харылзаа айты-ры, тыва медээлер көөр телеканал, көдээ ажил-агый продукциязын болгаш тудуг, өске-даа экономиканың болбаа-зырадыр янзы-бүрү бичии бүдүрүлгелерин тургузуп, чонну күш-ажыл-биле, ажилчын олуттар-биле хандыраы, көдээ ажил-агыйже улуг кичээнгейни углаар, тудуг айтырыглары (эмнелгелер, садиктер, школалар, культура одагла-ры), социал адырга хамаарылгалыг бүгү объектилерниң капитал септелгезиниң айтыры, салым-чаянныг чаштарны, школачыларны, аныяктарны бүгү тала-зы-биле деткир, сайгарлыкчыларның санын өстүрүп янзы-бүрү продукцияны бүдүрүп турар бичии бүдүрүлгелерни деткип, кожуунуң бюджетин улгатты-рып көвүдедириниң айтырын кылыр, көдээге аныяк специалистерни быжыг-лаары-биле оларның оран-сава айты-рыгларын шиитпирлээр, соңгукчулар-ның өске-даа янзы-бүрү айтырыгларын-га хуу хүлээшкенин кылып тургаш, шиитпирлээр. Чижээлээр, Нарынның, Качыктың, О-Шынааның Самагалдай — Чодураа аразының, Кураның трас-садан суурга чедир оруктарының сеп-телгези, Самагалдай, Дүрген суурлар-га уруглар садтарының тудуу, Бай-Хаак суурнуң иштинге суг-биле хандырыл-га, О-Шынаа суурнуң иштинге электри станциязын ээлendirер, Берт-Даг суму-зунуң 90 чыл оюнга Чазак доктаалының төлөвилелин (комплекс-тиг хемчеглер) белеткээр, Ак-Эрикке школа тудуу, Бай-Даг суурда кагдыгын 2 каат бажыңны школа азы уруглар сады кылыр, Эрзин суурга спорт ордузу, Самагалдайга төп эмнелге тудуу, Бай-Дагдан Дус-Хөлче баар, Тести кежир көвүрүг айтыры, сумуларга болгаш социал адырларның объектилеринге нарын дериг-херексел-диг машина-балгат айтыры, даңзыда кирбейн барган сумуларның чугула ай-тырыгларын шиитпирлээр ажилдарны чорудары чугула.

Эргим чонум, хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым, силерге чаагай кадык-шылды, даартагы эки хүнге бүзүрелди

буянның херектериңерге болгаш элээшкениңерге чедишкениңерге аас-кежикти, тайбыңны болгаш эң-чөк күзедим!

Аяна МОНГУШ, Тыва национал с-кестриниң уран чүүл удуртукчузу: «Медеткээр чонумга улуу-биле четтир-оларның-биле кады демниг ажилда-бодалдыг мен. Өвүрүнүң-даа, Чоо-Хемчиктин-даа чону чаңгыс дем-би болгаш улуг бүзүрел-биле соңгулда-киржи, идекпейин көргүскениңер. Чу-тувуста улуг күштү «Чаңгыс дем-Россия» партиязы тургузуп турар. О-база Тываның чону чаңгыс үн-биле ба-дылааны демдеглексенчиг. Респу-бликаның бурунгаар хөгжүлдизинге бо партияның дузазы улуг дээрзин кижини бүрүзү эки билир боор. Амы-дыралда хөй-ле айтырыгларны база соңгукчулар-ның чагыгларын «Чаңгыс демниг Россия» партия-зы биле депутат-тар кады шиитпирлеп турар. Өгбелер-ниң бурун чаңчылдарын сагып, улуг-бу-чи чонумну хүндүлөп, оларның мен-берген бүзүрелин шыңзыктырар сору-галыг мен. Депутат кижини чону дээ-ажылдаар, чаңгыс черге олурарга, ажы-чогуттунмас болур. Ынчангаш чон а-зынче-кирип, оларның үзел-бодалын а-быжыг харылзааны тудар алаар. Төрзө-чуртувустун келир үеде хөгжүлдээ-дээш шупту кады үлүг-хуувусту кири-бис деп чонумну кыйгырдым».



Седен-Очур КАРА-САЛ:

— Бир-ле дугаарында Тыва Республи-канын Чазаның болгаш «Чаңгыс демниг Россия» партиязының удуртулгалары-на



га четтиргенимни илереттим. Соңгук-чулар-биле ужура-жылгалар соонда ниити амыдырал-чуртталгаже, де-легейже көрүжүм-элээн өскерилди. Ылаңгыя ужура-жылгалар үезинде-чон-биле чоок ха-рылзааны тудуу-чугаалажыры эки деп чүвени билдим, оларның берге ай-тырыгларын шиитпирлежир аргалыг болур. Аныяктарның бо үеде сонурга-лы күштелген — биче бизнес ажы-а-лы дээш менден арга-сүмени ал тур-дулар. Ындыг чүткүлдүг аныяктарга деткимчени көргүзөр болза эки. Аныяк-тарга бурунгаар көрүштүг боорун, чо-нувуска бот-боттарына хамаарыштыр деткимчелиг, ачылыг болуп чоруурун кү-зедим. Төрзөн Тыва-выс дээш, өөр-өнер-чонувус дээш, бурунгаар сайзырал дээш ажилдаарын кызыдар мен.

Өске-даа депутаттар база бо-тарының мурнундан оларны де-кеткээр соңгукчуларга өөрүп четтир-генин илереткеш, шупту билиг-мер-гежилин, арга-дуржулгазын чоннуң чаагай чоруунга дузалыг боор-хоойлу-дүрүмнү ажилдап кылы-рынга, шиитпирлерни хүлээп алы-рынга ажыглаар бис деп чугаалаа-нар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының ниити түңнелдерин үндүрериниң дугайында

2014 чылдың сентябрь 16 №101/522-6 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хойлузунуң 76,77,78 болгаш 80 чүүлдеринге дүшүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының республиканың чаңгыс аай округунуң талазы-биле соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында болгаш соңгулда каттыжышкындарының аразында депутат мандаттарын хуваарының дугайында протоколунга үндезилээш база Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле девискээр соңгулда комиссияларының №1 протоколдарына үндезилээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының республиканың чаңгыс аай соң-

гулда округунуң талазы-биле база 16 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгулдаларын болган болгаш күштүг деп санаар.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжына 32 депутат: 16-зы чаңгыс аай республика соңгулда округунуң талазы-биле база 16-зы чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының талазы-биле соңгуктан деп доктаадыр (соңгукканнарның даңзызын кошкан).

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М. Ш. САМБАЛА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының

2014 чылдың сентябрь 16-да №101/522-6 доктаалының капсырылгасы

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының республиканың чаңгыс аай соңгулда округунуң талазы-биле депутаттар соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында НИИТИ МЕДЭЭЛЕР

Соңгулда каттыжышкының дугаары	Кандидаттарның республика даңзызын бүрүткеткен соңгулда каттыжышкындарының ады	Сан-биле	Бадылаашкына киришкен соңгукчуларның ниити санының хуузу
1	«Чаңгыс демниг Россия» партияның Тыва регион салбыры	107955	84,03%
2	РЛДП-ниң Тыва регион салбыры	1912	1,49%
3	Чөптүг Россия партияның Тыва Республикада регион салбыры	6319	4,92%
4	«Россия Федерациязының Коммунисттик партиязының» Тыва республика салбыры	4317	3,36%
5	РПР-ПАРНАС-тың Тыва Республикада регион салбыры	3706	2,88%
6	«Россияның патриоттары» партияның Тыва регион салбыры	920	0,72 %
7	Россияның коммунистиери коммунисттик партия	992	0,77%

Бадылаашкындарга 128471 соңгукчу киришкен, дээрже соңгукчулар даңзызында кирген соңгукчуларның 80,53 хуузу.

Республика даңзызын депутат мандаттарын хуваарына кириген соңгулда каттыжышкындарының болгаш кандидаттарның республика даңзызы

бүрүзүңе онаажыр депутат мандаттарының саны:

Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тыва регион салбыры — 15

«Чөптүг Россия» политиктиг партияның Тыва Республикада регион салбыры — 1

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының

2014 чылдың сентябрь 16-да № 101/522-6 доктаалына капсырылгасы

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийги чыыжына соңгуктурган депутаттарның даңзызы Республика соңгулда округунуң талазы-биле

«Чаңгыс демниг Россия» партияның Тыва регион салбыры

- Шолбан Валерьевич Кара-оол
- Ирина Петровна Самойленко
- Мерген Дадар-оолович Ооржак
- Сергей Сандыкович Шактар
- Оксана Михайловна Белоконов
- Ольга Матпаевна Хомушчу
- Сергей Васильевич Уюсов
- Юрий Юрьевич Ананов
- Ульяна Байыр-ооловна Монгуш
- Байбек Надажалович Монгуш
- Александр Хаяевна Донгак
- Эдуард Энник-оолович Дагба-Лама
- Николай Давааевич Монгуш
- Олег Викторович Дудко
- Эрес Свентович Хайын
- Тыва Республикада Чөптүг Россия партияның регион салбырының соңгулда каттыжышкыны
- Василий Майлолович Оюн
- Соңгулдаларының чаңгыс мандаттыг системазы-биле Тыва Республика
- Правобережный чаңгыс мандаттыг № 1 соңгулда округу
- Иван Васильевич Чучев
- Авдоржонный чаңгыс мандаттыг № 2 соңгулда округу
- Вячеслав Товарищевич Ховалыг
- Центральный чаңгыс мандаттыг № 3 соңгулда округу
- Виктор Григорьевич Глухов
- Первомайский чаңгыс мандаттыг № 4 соңгулда округу

- Омак Владимирович Ондар
- Ленинградский чаңгыс мандаттыг № 5 соңгулда округу
- Альберт Будачевич Кувезин
- Восточный чаңгыс мандаттыг № 6 соңгулда округу
- Виталий Монгушевич Барына-Сады
- Барына-Хемчиктин чаңгыс мандаттыг № 7 соңгулда округу
- Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар
- Бай-Тайганың чаңгыс мандаттыг № 8 соңгулда округу
- Маргарита Михайловна Чульдун
- Чөөн-Хемчиктин № 9 чаңгыс мандаттыг № 9 соңгулда округу
- Аяна Самыяевна Монгуш
- Сүт-Хөлдүн чаңгыс мандаттыг № 10 соңгулда округу
- Седен-Очур Павлович Кара-Сал
- Чаа-Хөлдүн чаңгыс мандаттыг № 11 соңгулда округу
- Каң-оол Тимурович Даваа
- Улуг-Хемниң чаңгыс мандаттыг № 12 соңгулда округу
- Эрес Михайлович Хуурак
- Кызылдың чаңгыс мандаттыг № 13 соңгулда округу
- Амир Эрес-оолович Монгуш
- Би-Хемниң чаңгыс мандаттыг № 14 соңгулда округу
- Юрий Афанасьевич Тыхеев
- Каа-Хемниң чаңгыс мандаттыг № 15 соңгулда округу
- Юрий Валерьевич Кара-оол
- Эрзиниң чаңгыс мандаттыг № 16 соңгулда округу
- Александр Санданович Санчат

Хүннүң медээлери

«Тыва — үениң маңында»

Чурттуң найысылалында Бүгү-россияның чурулга-дузалал болгаш чоннуң уран чүүлүнүң музейинге «Тыва — үениң маңында» деп делгелге байырлыг байдалга ажыттыңан.

Ажыдышкының езулалына Орустун география ниитилелиниң президентизи, Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу, РФ-тиң ФХ-ниң Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Валентина Матвиенко болгаш РФ-тиң культура сайыды Владимир Мединский олар киришкенер.

Делгелгени ажыдып тура, Сергей Шойгу мынча дээн: «Бистиң өөренип көөр ужурлуг чүүлдеривис ам-даа хөй, бодувустун төөгүвүстү өөренирине угланган бистиң чүткүлүвүс доктаавас, бодувустун биливисти дараазында салгалга дамчыдар арга тургустунар».

Валентина Матвиенко Тывага чораанының дугайында чугаалаан, ол кайгамчык бойдустуг республикага чедерин шупту улуска сүмелзэн. Владимир Мединский дараазында шөлзэ алгаш, ыяап-ла аңаа баарын аазаан.

«Тыва — үениң маңында» дээрже Тыва Республиканың культура салгалын болгаш кайгамчык уран чүүлүн көргүзүп турар улуг хемчээлдиг эң баштайгы делгелге болур. 2014 чылдың сентябрь 19-та көрүкчүлерге эжиин ажыдар делгелге Тываның Москвага хуннеринге болгаш Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң база Кызылдың үндезилеп тургустунганының 100 чылынга дүүштүр эртип турар. Ол төлөвилел Орустун геогра-

фия ниитилелиниң деткимче-зи-биле, Тыва Республиканың Национал музейиниң, Россияның Этнография музейиниң, Кунсткамераның, Чөөн чүктүн музейиниң, РЭА-ның материалдыг культура институтунун, Даши Намдаковтун мастерскаязының киржилгези-биле болуп турар.

Делгелге хүн бүрү амыдыралдың эргилдезиниң — «эрген — хүн — кежээ — дүне» деп принципин езугаар эртип, оон катапталтынып база доктаамал чаарттынып турарын көргүскен. Тываларның бүгү амыдыралының дургузунда эдилеп келгени чүүлдерин: өг-бүлө эт-севин, идик-хептин болгаш бөрттүн кезектерин, өгнү тигер херекселдерин, таакпы тытарынга болгаш аът эзертээрине херек чүүлдерин, демирден болгаш даштан чазаан кылыгларны, боо-чепсекти, хөгжүм херекселдерин, шажын-чүдүлгениң эдилелдерин делгелгеде кириген.

Тывада нептерзэн угулза уран чүүлүн мастерлер овор-хевирлерниң болгаш янзы-бүрү хээлерниң дузазы-биле көргүскенер. Делгелгеде ховар, бистиң эрага чедир VII чүс чылда бүдүрген болгаш амгы үениң херекселдерин көргүскен экспонаттарны салган. Археологтарның казыышкындарының ында кириген түңнелдери эртинелерниң салгалдан дамчып келгенин, чаңылдарны тываларның бот-боттарына дамчыттышаан, хөй-хөй чүс чылдарның дургузунда камгалал келгенин бадыткап турар.

Ажыдышкың үезинде «Чиргилчин» бөлүү күүселде кылган, ол тыва сыгыт-хөөмейни хөйге бараалгаткан.

Мал чеминиң белеткели дооступ турар

Мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле даалгаларын күүседип алган Улуг-Хем болгаш Сүт-Хөл кожууннарның соондарый дыка хөй кожууннар белеткел ажылдарын дооскан.

Эрткен неделяда Бай-Тайганың, Барына-Хемчиктин, Чөөн-Хемчиктин, Каа-Хемниң, Таңдының, Чеди-Хөлдүн болгаш Кызылдың ишчилери планнарын күүсеткенер. Улуг-хемчилер планнаттынганындан 15 хуу хөй сигени белеткээр, барына-хемчикчилер — 13 хуу. Каа-Хем, Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннар баш удур санаан көргүзүлгелерни 4-5 хуу ажыр боттандырганнар. Өвүр болгаш Би-Хем кожууннарның ишчилери планының 90 ажыг хууун күүседип алганнар, хожудап турган ажил-агыйлар темпизин дүргедеткен.

Тываның Көдээ ажил-агый яамызының медээлерин езугаар алырга, республика сентябрь 15-тиң байдалы-биле 198,8 муң тонна сигени белеткээр, ол дээрже планның 98,3 хуузу. Эрткен чылдың бо үезинге деңизерге, белеткеттинген мал чеди бүдүн чартык

катап хөй. Бөдүүн мал чемин 195 гектар черден кескен, 180,7 муң гектар шөлдүн сигенин ажаап алган. Мал чеминиң ортумак дүжүдү бир гектардан 11 центнер болуп турар.

Сиген кезилдезиниң дугайын чугаалап тура, көдээ ажил-агый болгаш аш-чем сайыдының оралакчызы Сергей Оюн бо ажыл каш хонгаш-ла, доосту бээр деп демдеглээн. «Бо чылын чүгле агаар-бойдустун эки байдалы деткимче болуп турар эвес, кампанияны эрткен чылдаазынга деңизерге, бедик деңгелдиг организаастааны база эки түңнелдерни берген. Оон аңгыда ажил-агыйлар мал чеди белеткээр техниканы хөйүн алган. Бо чайын күрүнө деткимчезин 50 фермерге тыг-выскан, акшаның дыка хөйүн тракторлар болгаш өске-даа техника аймаан садып алырынче угландырган. Мал кыштаглаашкынынче кирер бетинде чулуктуг чем белеткелиниң болгаш сигенини идегелдиг камгалап-кадагалаарының айтырыын шийтирилээр херек» — деп, ол уламчылаан.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

«Мал — тываларның байлаа»

Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга сумуунун «Челээш» уруглар садының 1-ги категорияның кижизидикчи башкызы Урана Ондаровна Ооржак барык 30 чылдың нүүрүндө чоннуң ажы-төлүн ынай бичил-зинден кижизидип, өөредип чоруур. Арга-дуржулгалыг башкы ууда-дараа ажык кичээлдерни эрттирип, уругларның угаан-медерелиниң сайзыралына чугула материалдарны ажыглап келген. «Челээш» уруглар садының кижизидикчилери боттарының онза талантызы, чүбени шиңгээдил алыычал, өөреничел, чаптан-

чигештерин көргөш, курт-биле дөмейлээр, бүрүлөр өңүн танып турар апаар. «Күскү үе. Бүрүлөрнүн өңү саргарып, оът-сиген кадып каар» — деп тайылбырлаан болза, уруглар бойдусту сонургал, эскерип эгелээр. Таныыр чүүлдеринин өң-чүзүнүн, дүрзү-хевирин, улуг-бичезин эскерип, оларны чугаазына ажыглап эгелей бээр. Нарын эвес домактың уткасын билип, бөдүүн даалгаларны күүседир.

Чижээлээрге, «номну меңээ бер», «мээң чанымга олур» — дээн ышкаш даалгаларны кыла бээр. Олар улуг улустуң чугаазын катаптап, кыска домактар-

ганга, бот-тускайлаң амыдыралга болгаш үениң аайы-биле мал ажылынче углап-баштап өөредир.

Сайзырадыр сорулгазы: Уругларга ховар мал-маганны өөредип, оларның угаан-бодалын, санаарын сайзырадыры.

Кижизидилгелиг сорулгазы: Уругларны мал-маган ажаарына, күш-ажылга бердинген, кечээ болурунга кижизидер.

Дерилге: Магнитофон, теве чуруктары, теве дүгүндөн аргаан аржыылдар, хептер.

Кичээлдин чорудуу:

1. Организастиг кезээ:

— Экии, уруглар! Бо хүн чугаа

зынга ажылдап келген. Ачам инек кадарып турар, ачам пенсиялыг, уруглары бистер-биле хууда каш малын азырап өстүрүп олурарлар.

— Кижү бүрүзүнүн өг-бүлөзи мал-маганны азырап турар, экидир. Амгы үеде малдан халбактанып чоруур-ла болзувусса, тодуг-догаа чурттаар бис.

3. Чаа тема.

— Бөгүн мал-маган дугайында темавысты уламчылап, ховар мал — тевениң дугайында чугаа кылыр бис.

4. Физминутка:

Ашак-кадай тараа соктаан, ток-ток-ток!

Авам кадай тараа челбээн, ших-ших-ших!

Ажы-төлдер тодар, магалыи!

Самбыраже көөр: «Чүнүң чуруу-дур, эр хейлер, теве ыш-кажыл. Силерге тывызык тыптырайн, тып көрүңерем, уруглар!

Дөрт кижү малгаш таптаан, Ийи кижү бараан хараан, Бир кижү сизген кескен, Бир кижү сээк хоюскан.

— Теве, шын-дыр.

5. Чаа кичээл.

— Теве — аштавас, суксавас, шыдамык мал. Өске азырал амытаннарга бодаарга, тевени азырал өстүрери элээн ылгалдыг. Ол изиге кончуг шыдамык, чайның ышкам изинде элэзин кырынга тоовас чыдар. Кыжын инек мыйызы чарлып турар соокта база тоовас, таваар кегженип чыткылаар. Оът чивес, хараганның чымчак бажын чири (уругларга катаптадып чугааладыр). Тевениң ээдин, сүдүн чөмгө ажыглап болур, ооң сүдү аажок хоюг. Ырак-узак черлер баарда, аар чүк чүдүрерде теве кончуг күштүг амытан. Ооң дүгүн май айда кыргыыр, оон уктарны, хол хавын, чоорганны, аржыылды, чылыг хөрөктээштерни аргыыр (хептерни көргүзөр). Теве ийи чылда 1 төрүүр, ооң будун так шарып алгаш, саар.

Тевениң оглун бодаган дээр (уругларга адаттырар). Ол төрүттүнгөш, 40-50 кг болур, 7-8 хонгаш кылаштап эгелээр.

Ыры «Бодаган», башкылар ырлажып бээр.

— Амгы үеде тевелер Улуг-Хем, Эрзин, Тес-Хем кожууннарының ховуларында оъттап чоруур.

6. Быжыглаашкын

Магнитофонга тыва аялганы дыңнаар. Чурулгага ажыл (тевелерни будууру).

Түнел:

— Бөгүн бис кандыг малдың дугайында чугаалаштывыс, уруглар? Теве бистиң суурувуста бар бе? Ооң чири чеми, оглунуң ады, тевениң төрүүрү кандыг болду?

— Эр хейлер! Мен ам силерге К.О.Демдектин шүлүүн номчуп, таныштырар-дыр мен. Улаштыр шээжилеп доктаадыр бис.

Теве малым,

Тергин малым.

Чаажы аажок,

Чараш малым.

— Ам ынчангаш кичээливи төнгөн, иделкейлиг киришкениңер дээш четтирдим, уруглар. Олуржуп келген башкыларга база улуу-биле четтирдивис.

Алдынай БАДЫ-ХОО
белеткээн.

Айтырыңар,
харыылап берэ

«Хүндүлүг «Шын» нун редакциязы! Кызыл хоорайның хооры чачаа бижип, дууларны диледивис. Хонун кудумчуларында чок черлик ыттар бок черлерде турумчуп, чунчы чонга айылды туртурар апарган. Юбилейирлалдарына белеткен айысылалывыс хүнден чө чараш-шиник апарыңга бистер чоргаар бис, ынчалза-даа кээсеткил чок кижилерниң руузу-биле чер кезээн чө ыттарның айылын болбазы-биле хоорай маркандыг хемчеглер апарыл? К.Сарыглар».

Кызылдың хоорай агай департаментинин натканы-биле алырга, «Чажыдылга» МУБ-туң бо-зы-биле тускай мергежи-ажылчыны эртенниң-не хонкудумчуларын эргий кечерлик ыттарны тудар ажы-доктаамал чорудуп турар. өөр ыттар чыылган чер дыйында дараазында телефдыңадып болур силер: 8-365-21-11.

Редакциядан: Кызыл районун Төлээлекчилер хураанын 2013 чылдың июнь 11 хүлээп алган шийтири өзү-кудумчуга ээзи чок халып-раан ыттар, дииспейлер, нунда им-демдектээн мон-лыг-даа болза, туттурар дээр сагындырып, бичи «өңү-териңерни» хайгаарал чок а-тырбазыңарны сагындырды.

Хомудал

Арагалаашкынга удур мисел чорудары чөптүг байн канчаар, ынчалза-аңаа сылдаглап алгаш, Тыва Республиканың адын бузгатадып, интернационалчы чонунун мурнунга дорамчалааны, таарымча чок чү-тургузары кончуг багай-дыр.

Чыраа-Бажы суурнуң теве кудумчузунда клуб даштык «У пьяной республики нет будущего» деп орус дылда бижээ азып каан чүүлдү номчуп көргөш, аажок эпчоскундум, кудумдадым, чаржынчыым. Россияның составында бактап турар сайзыраңгай, чараш Тываның «Эзирик Тываның кели үези чок» дээрге, улуг чыгырыг, дорамчылал-дыр. Мен аңаа чөпшээрешпес, удур мен. Ынчангаш бо бижиттинген чүүл дүжүрер херек.

Эрткен чылдың август айда Кызыл хоорайга Владимир Рыжков чедип келгеш, тыва чонну, казак-чагырганы актык-раны-даа ылгап билип албайн, бактааш барган. Республиканың выстың бүгү чонун арагалаа дээрге ол шын эвес.

Арагалаашкын Россияны кайы-даа девискээрлеринде чөдиг айтырыгны тургузуп турар болгай. Арагалаар кижилерин албадал-биле эмнедип, төрө аймактарның чыыштарын эрттирип, улусчу эки тура дружиназын бут кырынга тургузар болгаш полицияның участю-төлээлери бодунуң харыылаар суурунга доктаамал чурттап ажылдаар болза эки.

Тыва — бурунгаар сайдырап, хөжүп орап келир уелер республика-дыр, аңаа чоргаар-ланыр ужурлук бис.

Оолак КАРА-САЛ
Чыраа-Бажы суур.



Урана Ооржак кижизидикчилери-биле.

чыг чоруу-биле ада-иелерин, башкыларын өөртүп турарлар. Хензигбейлерниң угаан-медерелиниң сайзыралы, оларны сонургалдары кижизидикчи башкызындан тамааржыр болгай. Урана Ондаровна ада-иелер-биле база сырый харылзаалыг кады ажылдап, оларга арга-сүмени берип чоруур.

Ынчангаш кожууннарда уруглар садтарының башкылары кичээлдеринге ажыглаар боор дээн бодаал-биле Урана Ондаровнаның «Шын» солунче чоруткан ажылдарын парладыыс.

3-4 харлыг уругларның өзүлдезинде онзагай чүүлдер

Баштайгы чылдарга бодаарга, 3-4 харлыг уругнуң мага-бодунуң өзүлдези оожумнаар. Уругнуң деңзизинге чылда ортумаа-биле 2 кг немежир, дурт-сыны 7-8 см чедир өзер. Бо үезинде уругларның бот-башкарныры улам сайзыраар, шимчээшкенини кандай эвес апаар. Уруглар 3-4 харлыында долгандыр бүгү чүүлдерни сонургаар, улуг улус, эштери-биле чугаалажыксаар. Олар чүнү көргөн, билгенин, сонургаанын, домактың бөдүүн хевирин ажыглап тургаш, чугаалаар. Уругнуң чугаазы сайзыраан тудум-на, долгандыр турар чүүлдерни болгаш болушкуннарны сонургал, сайгарып, билип өөренир. Чүүлдерни бот-боттарына дөмейлеп, оларның аразында харылзаазын эскерип эгелээр. Чижээлээрге, теректиң кызыл-хүрөң бүүрек-

ны болгаш бичи хемчээлдиг шүлүктөрнү чугаалаптар апаар. Бо бүгү уругнуң сөс курлавырының көвүдээринге улуг идиг болур.

Эртемденнерниң хайгааралындан алырга, 2 харлыг уругнуң сөс курлавыры 300 хире, а 3-4 харлыг уругнуң 1000 чедир көвүдээр. 3-4 харлыг уруглар, домактың грамматиктиг тургузуунга частырылганы кылып тургаш, шын чугаалап өөренир. Уруг кады ойнаан эштеринин чугаазын дыңнап, оларның чугаазында частырылганы база эскерер. Чижээ: «машина» деп сөстү бир уруг «машина» деп адаарга, өскези ону «маина» деп эткен, а үшкүзү «мафина» деп эде адаан. Уругларга чаа сөстөрнү адап өөредип тургаш, 2-3 слогтуг сөстөрнү шын адап өөредир. Сөс курлавыры көвүдээн тудум, үннерни шын адап өөредиринге идиг болур. 3-4 харлыг уруглар үннерни колдуунда шын адаар. Ынчангаш уруглар-биле чассыг чугаа кылбас. Оларның чугаазы тода болур ужурулуг. Ынчалза-даа чамдык уругларның чугаазы орай үнер болгаш, олар үннерни тода эвес адаар. Ындыг уругларны логопед башкыга көргүзүп, ооң чылдаганын тодарадыры чугула.

Дараазында ажык кичээлди көрээлиңер:

«Мал — тываларның кол байлаа, амыдыралының үндөзини»

Өөредир сорулгазы: Уругларны чажындан тура мал-ма-

сайзырадылганының кичээлинде башкылар, бичи бөлүктүң башкылары бистиң кичээливи со-нуургал чедип келген-дир. Ынчангаш, бир-ле дугаарында, оожум туруп келгеш, таныжаалыңар:

— Мен чараш мен.

— Мен эки мен.

— Мен томаанныг мен!

2. — Эрткен кичээлде тыва чонувустуң азырал чоруур мал-маганының дугайында өөрөнгөн болгай бис. Тыва чуртувустуң байлаа — хову-шөлде чаттылган мал-маганывыс. Ынчангаш Тываны малчыннар чурту дээрле шын. Бистиң чон мал-маган өстүреринге салым-чаяанныг. Малчынның ажылы канчаар-даа аажок чымыштыг, хары-салгалыг, берге, ынчангаш ону чүглө кызымаккай, кечээ кижилер кылып шыдаар. Араңарда малчын болур күзелдиг кижү бар бе, уруглар?

— Бар ышкажыл, ынчаарга азырап, өстүрүп турар мал-маганывыстың санын, оларның хар-назынын билир турар ужурулук бис! Ам силерге бажыңга күүседип эккээри-биле онаалгалар бээр мен.

(Эртенінде улаштыр).

О. Буян: «Бисте 2 аът, 5 инек бар-дыр».

Х.Шуру: «Бисте 9 инек, 3 бызаа, 11 өшкү, хой бар».

Аялза: «Мээң бажыңымда 1 аът, 2 хаван, 3 инек, бызаа, 85 хой, өшкү бар болду».

— Башкы! Мээң ада-ием бүгү Ортаа-Тал ферма-

Ак-Туруг суурнун таваа аңаа хүрээ тудуу-биле салдыган. Хүрээ 1811 чылда ажыттыган. Ону Чаа-Хөл Суг-Бажы хүрээзин деп адаар турган. Тыва-нын төвү болган девискээрге барык 130 чыл дургузунда ол чоок-кавының ажы-төлүн үжүк-бижикке өөреткен, ол үени-биле каш янзы эртем-билиг, сурагы эмчи-домчу лама-башкылар оон үнгүлээн.

Хүрээге Ус-Аскындан бээр ажы-төл өөренип турган. Үр-бүн-Кашпалдан арат, аңчы Ас-Хөк-Хөк ашактың оолдары-нын бичези Дажы өөрениринге кончуг салым-чаянныг болган. Ак-Туруг хүрээзинден улаштыр Моолдун Улуг-Хүрээге улуг лама-башкы эртем четкен.

Хүрээ баштай Адар-Төш хоогу Ак-Хемниң Белдир-Шык-ка турган. Хүрээниң лама-башкылары «бурганнап», артастап туруп бээр, шо-төлге октап шинчилерге, ол чер хүрээ турарына таарымча чок, эмдик шилги айттың челинге «очур» баглааш салыптарга, ооң барып октааган черинге хүрээ тудары ошумчалыг деп көргүскен. Шо-валгеде көргүскени ышкаш ылырга, мөөп халаан аът хү-ээни бир долгандыр халааш, үчүгүр артче углаан. Чүгүрүк ытгыр эрлер дивылаан малдың бондан бараадал халыткан-ар. Мөгген аът артты ашкаш, жүнү куду белдеди, тейлер азы-биле чүгүргеш, оргу-рге четкеш, пат шаа төнгөш, рул алган. Ол девискээриниң ндемдээн, туружун шинчилеп, -төлге октаарга, дужунда даг ээнде, кадын кижы хөөрү бар-лган. Ынчангаш элээн кудула-ар Чаа-Хөл хемниң чоогунда ажын доңмас кара суг бажы-үп чыдар черниң чанында ха-ктың кырынга хүрээни тудар-п лама-башкылар шиитпир-эн. 1811 чылда Чаа-Хөлдүн-г-Бажы хүрээзин тударынга-гу чонну эвилелдеп, шалып-н туткан. Ус-Аскындан бээр нидепкейлиг киришкен.

Мындыг төөгү чугаа амгы-ге чедир дамчып келген. Ялыг-Даг чурттуг мөге Бо-ар-Ашак хүрээ тудуунга дуза-дып, хүрээ эжинге сандай-

Чаа-Хөлдүн хүрээлери

ланып олурап бирээзи-ле чеди кулаш узун чээрби шаа чоон чу-дуктарны, угуулзалар-биле ча-раштап тургаш, дөрбелчинней чонгаш, ооргазынга чүктөп эк-келгилээн.

Шынзыткан аян бар база бир чугаа. Ус чурттуг хөгжүмчү эр күскээр динчип чорааш, Туна тайга кырынга орай кезээ одагланып орда, кулаанга хөгжүм үнү дыңналып келген, канчап барган кижы боор мен деп ылаптаарга, Чаа-Хөл шы-наазындан дыңналып болган. Ол өйдө Чаа-Хөлдүн Суг-Бажы хүрээзинге хамык лама-башкылар чыгып, кыш хүр болу-ру-биле улуг ном-судур номчул, кыш уткулгазы езулал чору-дуп, хөй хөгжүм херекселдери-ниң шуптузунга ойнаарга, соок агаар дамчып, орай кезээ үнү ырак Туна тайгага чедип турар болган. Хөгжүмге ынак демги эр динчээрин соксаткаш, хон-дур-дүндүр хүрээге кылаш-тап чедип келгеш, башкыларга өөренир күзелин илередирге, хүлээп алган. Оол кончуг эки сургуулдарның санынга кирип, Төвүтке 2-3 идик оюлду кы-лаштап четкеш, улуг лама-башкы эртемден болган.

Моолдан бир аныяк ус-шевер эрни чалап эккелгеш, хү-рээниң каасталгазын чурагай-астрология езугаар кылдырт-кан. Ол эрни Монгуштарның бир чараш, чалыы кызы-биле өглөп каан.

Хүрээге херек бурганнар, ном-судурлар дээш бүгү чүдүл-ге херекселдерин тып алырда, чондан чыган акша-мөңгүн, мал-маган, өлүк-кеш дээш, өске-даа чүүлдерни төвөлге-ге чүдүргеш, Моолче, Төвүтке ай-айы-биле үдеп чедирип, ор-нап-садып тургаш, эккелгилээн. Хүрээниң дөрт азыына хола-дан шуткуп кылган, чайынна-нып көстүр дөрт арзылаңнар база бүрээ-бүшкүүр, шаң-кең-гирге, амырга, кандан, денчик, игил-чанзы дээш, бүдүн хөгжүм

оркестри болгаш танцы-самга кедер янзы-бүрү дүрзүлүрлиг хептер база турган. Эр хин-диктиг ажы-төл өөренир хүрээ ажыттынганынга арат чон дыка өөрзөн.

Тывага сарыг шажын сай-зырал эгелээнде Моолдан база Төвүттен улуг лама-башкылар сургакчылап кээп, сундулуг сургуулдарны Моолче, Төвүтке улаштыр өөрөдиринге шилип ал турган. Чаа-Хөлден Монгуш Ал-дын-Херел Кандан оглу Төвүтке чадаг кылаштап киргеш, 20 чыл өөрөнгөн.

Ак-Хем хүрээзин көжүрүп, эде тударын удуртуп кыл-дырткан эртем-билиг Чаа-Хөлдүн Суг-Бажы хүрээзинге баштай ажылдаан ламаларның бирээзи Тывага сарыг шажын-ны непереткен. Хүрээлерге төвүт дылдан эгелээш астро-номияны, астрологияны, кижы тургузуун, каш янзы эмнээш-киннерни, төөгүнү, филосо-фияны дээш, өске-даа эртем-нерни өөрөдип турган. Ооң-биле кады эм ойттарны хөлчөк ханы билер кылдыр өөрөдип, кара дом эмнерни белеткеп турган. Ол ойттарны кижиге-даа, малга-даа бээр, эмнээр.

Ак-Туруг хүрээзинге сур-гуулдаан, оон Моолга, Төвүтке өөрөнгөш келгеш, хүрээзиниң кумзадын (улуг номналга-лар үезинде ырлай аарак ал-ганган хөй ламаларны баштап олар лама) ажылдаан, тибет, моол, кыдат, орус дылдарны эки билер, ол үени-биле бедик культурулуг лама — Дарган-Кумзат Монгуш Киндикей оглу. Ол лама-башкы Ак-Туруг көдээ Соведи тургустунганда безин Кара-Суг бажында Саамчыыр деп чайлаанга өг чанында чадыр бажыңына эм ойттарны чыып, оон эм-таң белеткеп, улуска ачы-дуза чедирип, чалалгалар-же бүдүү барып, шажын-сагыл-ганы истеп, хоруп турган үеде-даа ном-судурун черле кагбаан.

Ак-Туругнун хоочун чурт-

«Төрзөн чуртун төөгүп берем»

такчызы Ыдамчап Даспай-оол мынча деп сактып чугаалаан.

— Даштын кайы хире изиг-дир, оолдар? — деп, Дарган-Кумзат айтырарга: «Хөлчөк изиг-дир, мырыңай дунааргай-дыр» — дээривиске: «Өгүнү өрегеzin дуглай тыртып калы-ңар» — деп дилээр.

Өрегеzin дуй тырткаш, ойнап чоруй баар бис. Бичи болганда кара булут диргелип келген соонда, чаас чизире-дир кудупкаш баар. Сөөлүнде билип чоруурууска, ол Дарган-Кумзат кырган булут тыртып, чаас чагдырып турган болган. Ол шагда улуг эртемниг лама-лар оран-таңды, чер-дээр-биле харылзаа тудуп шыдаар, чаасты чагдырар, аястырар-даа, арт-сынның болгаш элдеп-эзин чер-лерниң эзлериниң эр-кызын аңгылап билер болгаш, өттүр көөр, ындындан билип каар эртемни база өөрөнгөн болур. Ак-Хемге шөлге чаагай үнген тараазын Демчик-Соржу лама чаас-чайыктан камгалап турган дээр.

Ак-Туруг школазының хоо-чун башкызы Сангажап Седип-тиң чугаазы-биле алырга, Дар-ган-Кумзат лама дөртөн чыл-дарның төнчүледи билдинмес чылдагаандан «бурганнаан», Көк-Хелиң оглунун оглу Дем-чик-Карбыны кижизидип, эр-тем-билигге өөреткен шыырак чурагачы лама беш чыл домза-таан. Ол эрткен вектин сезен чылдар ортанында мөчөөн.

1920 чылдар төнчүзүнде хувискаал чидигленген, бай-ларның база лама, хамнарның хөреңгизин хавырган, революс-чун намың суртаалы киискээн, ылаңгы аныяктарны хувис-каалчытканының түңнелинде чаа эрге-чагырга тергидээн. Хүрээлерни, шажын-чүдүлгени хоруп эгелээн. 1930 чылдар үе-зинде барык 130 чыл дургузун-да өөрөдип төвү турган черни хоруп каапкан.

Хүрээниң бир азыында арзы-

лаңны узуткап кааптарын Ой-оол ашакка суму даргазы дагзырга, хүлбүс мойнаа сыдымы-биле шалбадаш, төрөпчилептерге, хоорлуп бадып келген. Улаш-тыр сөөртүп орташ: «Мен сени төрөпчилеведим, суму даргазы ынчал турары ол-дур» — деп өршээл дилеп тейлеп чорааш, даг баарында хараган аразыңга хөөп кааш, узуткап, чуура шаап кааптым деп суму даргазынга илеткээн. Сөөлүнде хүрээ ба-жыңнарынга школа ажыдып, чаа тыва бижикти улуг-бичи кижилерге өөрөдип эгелээн.

Ламаларны истеп-сүрүп эге-лээр, чамдыктары дезип чо-руткан, өскелери домзактаан. Демчи-Соржу Канчыыржап оглу он чыл домзактаан, Ак-Хемге мөчөөн. Кызыл-Дагга чурттап чораан Докпут Сергей Самдановичиниң адазы Ак-Ту-руг болгаш Чадаананың Үс-түү-Хүрээзинге ажылдап чораан Көк-Хелиңниң (Дарган-Кумзат-тың оглунун) өлгениниң чыл-дагааны билдинмес. Балдан Түлүш репрессия чылдарын-да Нарын алдын уургайынче ажылдап чоруй барган, 1970 чылдар төнчүзүнде чедир ки-жилерниң дилээ-биле чалал-галарга бүдүү барып турган. Шойдак-Хелиң Шой-Сүрүн оглу эм ойттар кылыр, буга бажы дагыыр, тараа-дүжүт номнал-даар чораан. Мактан кумзат Бызаң-Хелиң Үстүү-Хүрээге база ажылдаан. 1956 чылда Бызаң-Хелиң ламаның алганып, ырлай аарак ном-судур номча-нын эртемден Монгуш Кенин-Лопсан Ак-Хемге магнитофонга бижиткен.

Чаа-Хөл девискээринге үш хүрээ турган. Ак-Туругга хү-рээден аңгыда, Ак-Хемге база эрги Чаа-Хөлдүн көдээрин-ге, суг бажы чер чоогунга, даг баарында Ак-Тал хүрээзи база турган. Хүрээ-хииттер, лама-хамнар дугайында архив ма-териалдары бар-даа болза, ам-даа чажыт хевээр чыдары элдеп. Улуг назылыг кижилер-ниң сактышкыннары арткан. Хөй лама, хелиңнер доктаа-мал истеп-сүрүүшкүне чурттап, мал-маганын хавыртып чораан-нар.

Дегут ДЕМЧИК.

Чаа-Хөл кожуун.

Үрбүн суурну сактып ора...

Бо хүннерде Үрбүн суурну, үрбүн-чүлери, оларның ада-өгбелерин сактып ора, өскөн-төрзөн черлери-вис калбак-шыктыг Карабей, Дүңгүр-түг, Шилги-Аксыр, Калбак-Ортулук, Чодураалыг-Алаак, Аккыржап, Чиң-ге-Алаак, Даштыг-Алаак, Удан алаагы инчаар хайыраан төрзөн червис далай-хөөлбек адаанче кире бергенин бодаарга, харааданчыг, сырыннанчыг, муңгаранчыг-даа. Чүден-даа үнелиг ысты суг алганы — чүдүлге-сүзүлге-тивиске, езу-чаңчылыуска улуг чи-тириг. Бо хамык черлер суг адаанче кирген-даа болза, үрбүнчүлериң сет-илинде мөңгези-биле чурттап чоруур. Шөгүр хемниң адаанда элээн улуг Үр-хем бар, а ооң унун дургаар көшкүн-ттар салгал дамчып чурттап чорааннар. Кен вектин 30-40 чылдар үезинде кызы-р айтыры чидиглени бээр, ол араттар сэрлеп көжүп келген. Суурнун эге таваан-ырынга Очур Ховалыг (тудуг даргазы), е-оол Сат, Балдар Монгуш, Пар-оол Хо-ыг, Донгак Калчан-Хой, Сат Чадамба, Сат-ыр, Будуп Ховалыг, Сундуп Сат, Калзан-гуш, Иван Шойзат болгаш хөй-хөй арат-киришкен. Үрбүн хемниң адындан суур-ады укталып тывылган. Аңаа 21 өреге

турган.

Суурну удуртуп турган Донгак Торлукович Баян-оол 1938 чылда хон-нүгүлге таварыш-каш, кеземче херзэнге онаажып, кара-ба-жыңнаткан. Шын эвес шиткелди 1938-1946 чылдарда үзе баскаш, чанып келгеш, Үрбүн, Чаа-Хөл школаларының тудуунга, хөй-ниити ажылдарына кирип чораан. 1938 чылда суурну Бидан-оол Түлүш даргалаан. Ол өйдө мал-чер каттыжышкыннары сайзыраан. Үр-бүнге Ким аттыг МЧАЭ 1941 чылда тургус-тунган. Мал-маганын салгаш, олче баштай киргеннер Очур Шожулбааевич Ховалыг (МЧАЭ даргазы), Оюндуп Донгак, Балдар Монгуш, Калчан-Хой Донгак, Будуп Ховалыг, Хадын-оол Ховалыг, Пар-оол Ховалыг олар.

1950 чылда Ортаа-Хем, Бай-Булуң, Үр-бүн эштежилелери каттыжып, Үрбүнге Сталин аттыг колхозту тургускан. Бүгү чон бир демниг ажылдаан. Алаак ишти ыжык боорга, бода мал азырап, терек бажың-нар тудуп, кажалар кылып эгелзэннерниң баштайгылары Хой Донгак, Эхом-Барба-евич (оолдары Бичел-оол, Опен-оол, Кош-кулак, Биче-Хуна, Байысылан Доуя, чаңгыс уруу Чыргаланмай, Көк-Донгуу Навачыган (фронтучу Андрей Сундуйун адазы), Дас-паяк олар болган.

Тараа тарыыры колхозтун чугула ажыл-дарның бирээзи болу берген. Хая-даштыг

кадыр-берт таварыштыр Бош-Даг бугазын араттар казып эрттиргеш, соңгу талазын-да делгем шөлге тарааның бедик дүжүдүн өстүрүп эгелзэннер. Буга даргазы Калчан-Хой Донгак шыңгыы негелделиг удуртуп турган. Ооң чоок төрөлдери Нордуп-оол, Морзукай Донгактар, Думен биле Канчын алышкылар, Орзай биле Дизигир алышкылар хамык ажы-төлү-биле Бош-Даг бугазын бир демниг үндүргени ол. Чон Бош-Даг бугазын «Калчан-Хой бугазы» деп адай берген. Кол-хозтун ферма эргелекчизинге Андрей Хоюг-бан, бызаа ажаакчызынга Оюнду Донгактың кадайы орус омак-сөөктүг Надежда Павлов-на Донгак, хаван фермазынга Байыр-оол Сат, Оюнду Донгак олар ажылдап турганнар. Ынчан саар инек 200 баш ажыг. 1950-1960 чылдар эгезинде Шанчы ховузуңга 50-60 центнер дүжүттү 1 гадан ап, бүдүн ССРЭ-ге алдаржаан. Колхоз кежигүннери күш-ажыл хүнү-биле чыл төнчүзүнде санажып, тараа алыр турган. Сталин аттыг колхозту дарга-лааннар Седен Монгуш, Сүктер Ховалыг, Максим Балчы, Намай Донгак (1953-1955 ч.ч.), Монгуш Лопсан (1955-57 ч.ч.), Кунгаа Хертек (1959-1961 ч.ч.). Колхозтун бухгал-тери Чанчы Сат, оралакчызы Ундун Түлүш үргүлчүлелиг ажылдааннар.

1961 чылда Сталин аттыг колхоз «На-йрал» совхозтун Үрбүн салбыры апарган. Салбыры удуртуп чорааннар — Кузьмин Ни-колаевич Федотов (1961-62 ч.ч.), Ховалыг Халылакович Шойдак (1962-63 ч.ч.), Шоюр-

оол Тюлюшевич Санчай-оол (1965-70 ч.ч.), Уйнуу Осурович Шаравин, Маадыр-оол Кыр-гысович Дыртык.

Үрбүнге 1950 чылда эге, 1962 чылда сес чыл школазы ажыттыган. Школа дирек-торларын сактырымга, Доржу Ховалыгович Чанчып, (1950-52 ч.ч.) Иван Петрович Лу-кьянов (1952-55 ч.ч.), Василий Григорьевич Шатаев (1955-59 ч.ч.) олар-дыр. В.Г.Шатаев 1957 чылда бүгү делегейниң аныяктарының болгаш студентилериниң Москвага болган шуулганынга кирип аас-кежиктиг болган. Школага кайы-даа үеде интернационалчы коллектив ажылдап турган.

Үрбүн суурдан алдар-хавыялыг ки-жилер арбын үнгүлээн. Бодунун үезинде төлөптий-биле ажылдап каан ажыл-ишчилер-ни адавас аргажок. Дүктүг-оол Ховалыг, Кы-зыл-оол Цулдум, Х.Докпаш-оол, Сакак Да-дар-оол, Ак-кыс Михаил, Биче-оол Чозуту, Кечил Каадыр-оол, Мениш Ноксал, Оолдук биле Чүргүй-оол Лопсан алышкылар, Суур-оол Хуурак, Маадыр-оол Сержип, Седен-оол Данык олар — колхоз, совхоз-даа үезинде мал-даа, чер-даа ажылын кылып чораан хүн-дүткелдиг кижилер-дир.

2012 чыл чүдүкчү үрбүнчүлерге эр-гилделиг чыл болган. Авыда бурганны суг хөөлбээден чайладып, өске турлап, оран-саваже көжүргени чоннун сагыш-сеткилинге онза болуушкун болуп артып калган.

Николай ТАНЗЫН.



Чагааларны чазып номчааш

МЭЭҢ ЭЖИМ ДАТТЫГ-ООЛ

Миннип кээримге, авам-ачам сугнуң аалы Баян-Дугай баарында дуруг үстүндө Кара-Талдан аккаш, Чадаана хемче кирип чыдар кара суг кыдында хавак баарыңга чайлаглап турган. Аалдарның уруг-дарыы аъттыг, чадаг хой кадарып чайлаар бис.

Ынчан аалывыс адаанга чүгүрүк кара белиг, хөй оолдарлыг Монгуш Самынның аалы турган. Оларның менден бир хар улгатпас оглу Даттыг-оол биле кады хой кадарып, дуруг кырынче үнүп, арылар өө чазарлап, оларга шактырып, ары чигири үлежи чиир бис. Ол школаже мени мурнап өөренип кире берген. Мен-даа оон соон дарый школаже кирдим. Даттыг-оолдун дунмазы уруг, ооң шола адын Көкөөн деп адаар, а школага ол база мээң соомда өөренип эгелээн. Чогум школага оон адын билип кээримге, Көкөөн эвес Ника деп аттыг апарган чүве.

Ынчан «Искра» колхоз-туң маевказы болурга-ла, Самынның кара беги эртип кээр, ооң соонда доруг аьды, үшкү черде Ховалыг Кожунмайның кара аьды кээр. Чамдык маевкаларда Кожунмайның кара аьды-даа эртип кээр чүве. Даттыг-оол ынчан чарыш аьды

мунар, бис көрүкчүлээр бис. Кайы ырактан, Арыг-Бажының адаа Терең-Кежигден салган аъттарның довурак-доозуну бурунайнып кээр. Бажында аъттың мунукчузу Даттыг-оолдун чүгле ийи буду далбаңнаар. Аът кырынга чавыдак та канчап ызыртынып, шыдажып чоруур кижичүве. Ол келгеш, аъттан дүшкеш, багайтыр кылаштап турар. Указы аът ооргазынга дүрбүжүп, ойлуп каар хире чораан. Чарыш соонда Даттыг-оол указын паш хөөзү-биле чаап турарын көөр мен.

Мээң адым чеже-даа Чылгычы болза, аът мунарым пат. Эзерлиг аьтка-ла чөп мен.

Школага өөренип киргеш, бистер, малчыннар оолдары, интернатка өстүвүс. Улуг класс оолдары бисти чамдыкта базычактай бээр. Ам канчаар, шаавыс-биле удурланза-даа, күш чедер эвес бис, пряник, конфетавыс хунаадып алыр бис. Сөөлзүредимен, Даттыг-оол, Валера Лагаа (Павел), Эртине Монгуш (Кара-Хойлуг) оглу Сагаан-оол, Владимир Монгуш (Кара-Монгуш) дөртээлээ найырал керээзи чарып, хол тутчуп, бот-боттарынга болчур, дузалажыр деп сүмөлешкен бис. Бистиң ол найыралдың керээзи бо хуннерге чедир күштүг болуп

арткан. Ол керээзи тургузаның идепкейлиг эгелекчизи Владимир Кара-Монгуш бистиң улуувус болгаш, бо хуннерге чедир шынчы болуп, амыдыралдың янзы-бүрү үелеринде, берге байдалдарда биске дузалажып кээр эживис ол.

Даттыг-оол школачы чылдарында томаанныг, биче сеткилдиг, хаак спортунга кончуг идепкейлиг: кыжын лыжалаар, чайын чадаг маңнаар, үргүлчү шошкуп чоруур — элдеп кижичуун, республика чергелиг чарыштарга доктаамал киржир, шаңналдыг черлерни ээлеп чораан. Кажан ону шериг алыр деп баарга, комиссияга орган дарга Шулуу Давааевич Куулар (ынчан Чөөн-Хемчик районунуң күүсекчи комитетинин даргазы):

— Че, «маңнаар оол», каяа шериг албанын эрттирер бодап тур сен? Кандыг кезекче барыксап тур сен? — деп Даттыг-оолдан айтырарга ол:

— Чадаг шериг кезээнче — деп харыылаан.

Ону комиссия өөренип көргөш, корум-чуруму эки кижичүвүс, Күрүнениң айыыл чок чоруунуң талазы-биле комитетинин кызыгаар шериглеринге шериг албанын эрттирерин ши-

итпирлээн. Ол Оожум океанын Кызыл туктуг кызыгаар округунга, Ыраккы чөөн чүкке, кыдат-совет кызыгаарыңга ийи чыл «тепкеш», келген. Шериге тургаш, маңнаксааш, рюкзактарга элезин ургаш, чүктеп алгаш, хайгыыл үнгөш, дедир ээп келгеш, хайгыыл үнер өске оолдардан, оларның орнунга чорааш кэзип деп дилеп алгаш, хайгыылже база катап үнүптер турган.

Мен ынчан Москвада Щукин аттыг театрның дээди училищезинге студентилеп турган мен. Кышкы дыштанылгамда кээримге, Даттыг-оол шеригден чедип келген: «Чаа төрөөн хураганнар дугаарлап чоруп тур мен» — деп хөөрей-дир. Малчыннар кезири машина бээрге, албас, чадаг маңнааш, аалдарны кезип каплаш, хураганнарны дугаарлап чизелээш, кежээ клубка кино үезинде маңнап кээр кижичу.

Студент чылдарында эртен эрте Кызылдан үнгөш, кежээ Шагаан-Арыгга маңнап келгеш, аңаа хонгаш, даартазында 12 шакта Бажың-Алаак суурга маңнап кирип кээп турган кижичу болгай.

Тирилелениң 50 чыл ою болуп турда, Хөндөлөңден Кызылче кирип маңнаар чарыш мурнуу чарында:

— Сен бо чарышка дьг черже кирбес-даа б Кзылга он беш-даа дуг кээр болзуңза, сенээ ш амы-хуумда белеткеп ка Сенээ чүү херегил? — д тыг-оолдан айтырдым.

— Кроссовка идик —

Ол Кызылга «Хүр» дионга ийи дугаарында кээрге, кроссовканы сатк 1980-90 чылдарның үезинде Кызыл — Ш аразыңга команда а ле кросска, команда кежигүннери солчуп ма чорда, Даттыг-оол кыме ле-даа солушпайн, диста маңнап эрткен кижичу. Мо Тбилисиге, Ереванга, Киевке бүгү делегей к кросстарга чаңгыс эвес киржип чораан.

Амыдырал ындыг, нуң оруу-биле улусту э дываажанче үдептер. Бистиң аравыска чораан ол алдан харлаар турган нары-даа хевээр турар ы Аныяктар аразында Д оол ышкаш маңнап чоруу хөй дээрзинге идегээр ме зин баар орукка маңнап кижилер көргөш, эжимни сактып кээр мен.

Чылгычы Ол
Улан-Батор

САДЫГЛАР БАЖЫН АШКАН

Кижичу төрөлгөтениң төөгүзүнүң кайы-даа үезинде садыг-лаары черле ажык-кончаалыг дээрзи билдингир. Ол дээрге бараан аймаан бүдүрери ышкаш хөй чарыгдалдыг эвес сайгарлыкчы чорук. Бүдүрүкчүден барааны садып алгаш, ону садарының өртөөн бүдүрүкчүнүн өртөөндөн ийи-үш катал улгаттырып, боттарынга орулганы садыгжылар үндүрүп ал турарлар. Садыгларга садар барааннарның өртөөн улгаттырарының кыдыг-кызыгаары чок турду. Сөөлгү үеде харын бараан өртөөн бүдүрүкчүнүн өртөөндөн чүү хире улгаттырарын кызыгаарлаарының дугайында чазак-чагырга деңгелинге чугаалажы бергени эки-дир. Садыг-наймаа көвүдээрге, күрүнеге база ажыктыг, чүге дээрге садыгжылар үндүрүлгөр төлөп, күрүнеже акша-төгерики кирип турарлар. Бо чылдагаан-биле боор оң, садыг-магазиннерни чүү хире хөйүнү хоорай, суурларга ажыдарын хоойлу езугаар кызыгаарлавайн турар. Күрүнеге кол-ла чүве — үндүрүг төлекчилери хөй-ле болза эки.

Кызыл хоорайывысты көрээлинер. Магазиннер, столоваялар, ресторанныр, куда эрттирер улуг залдар, үүрмек кафелер, борбак садыглар бажын ашкан. Ол харын эки-ле ыйнаан. Бо бүгү садыг-наймаа черлерин каяа ажыдарының талазы-биле хемчег-

лерни алыры бистиң хоорайда чугула апарган. Оларның ажылы чоннуң таарымчалыг чурттаарыңга, дыштанырыңга, эң ылаңгыя удууруңга шаптыктап турар апарган. Хөй квартиралыг чуртталга бажыңнарының чамдызының адаккы каьды шупту садыг, кафе апарган. Оларга хөй садып алыкчылар кээр, магазиннерниң машина-техниказы кижилер дыштаныр, уруглар ойнаар шөлдөрни эжелей туруптар апарган. Садыглар, кафелер, столоваялар бажыңнарының чурттакчыларының бок төгөр демир хааржактарыңче бараан аймааның артыын, бараан хал-савазын төп турар. Мындыг чүүл хөй квартиралыг бажыңнарының чурттакчыларыңга дыка таарымча чок.

Хөй квартиралыг чуртталга бажыңнарының адаккы каьттарыңга садыг, чөмненилге черлерин ажыдарын шегледир, харын-даа мырыңай шуут соксадыр болза эки. Кызыл хоорайда садыглар, чөмненилге черлери четчир, харын-даа артык апарган. Бажыңнарының адаккы каьттарыңга, подвалдарга садыгларны, чөмненилге черлерин канчаар дерип, адаккы каьттарын канчаар эде тудуп турарын хынаар чогуур органнар ынаар улуг-ла сагыш салбайн турар. Адаккы каьттарда садыглар, кафелер дээш, өске-даа ажыл-агый, албан черлери аңгы эжиктерлиг болур ужурлуг

деп негелде барын дыңнаан мен. Оларның чамдызының ындыг эжиктери чок, подъездилерде эжиктерлиг. Адаккы каьттарны соора эде тутканыңдан бажыңнар буступ дүжүп турар таварылгалар бар болгай. Кызыл хоорайга ындыг таварылга болганын ам дээрзинде дыңнаваан мен.Өршээ!

Россияда, Тывада-даа социал-экономиктиг байдал экижээндир. Хууда ажыл-херек ажыдып алыры-даа чиик апарган. Моон соңгаар хөй чурттакчылыг бажыңнарының адаккы каьттарыңга садыг-наймаа хевирлиг ажыл-агыйлар ажыдарын хоруур болза эки. Бо бүгү хоорайда четчир деп үстүнде демдегледим. Ындыг аймактыг ажыл-херек ажыдып алыр кижилер бажың-балгатты аңгы тудуп алыр кылдыр чурумчудар болза эки.

Найысылал Кызыл хоорайның хөй квартиралыг бажыңнарының чурттакчылары, чурттап оран-саваңарны сайгарлыкчы садыгжыларга кайы хамаанчок ажылглатпаңар, аңаа кам-хайыралыг болуңар. Силерниң бажыңнарыңарга хөй садыг-наймаа ажыдарын болдурбаңар. Мээң бо көдүргөн айтырыым дыка чидиг айтырыг-дыр. Бир эвес оран-сававыска тоомча чок болур болзувусса, ооң езулуг ээлери эвес-тир бис.

Маны КАРА-САЛ.
Кызыл хоорай.

АРАЛАЖЫП ЧУРТТА ЧОРУУР

«Төл багы — өг чуду.
Төрөл багы — аал чуду».

«Мурнун хынаар,
Соон истээр».

«Бак келзе, туттунма,
Эки келзе, салдынма».

«Чорук багы — чаа,
Сөс багы — чаргы».

«Күзээниң чедер,
Сураанын тывар».

Бистиң өгбелеривис шаг-шаандан тура хөй ажы-төлдүг болуп, оларны төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп кижизидип чорааннар.

Ада-ием Хөлчүктүг деп сумга төрүттүнгөн, уйгур Ондарлар уктуг улус. Оларның өг-бүлезинге 6 кыстарның соонда Чөөн-Хемчик кожуунун Дагыр-Шеминиң чаңгыс терекке оол төрүттүнгөн. Ачамның үш кыс дунмалары, күдээлери кады-кожа кыштап, чайлап, күзеп чорааннар. Чедиги оглу төрүттүнерге аал ишти аажок өөрүп, ооң доюн байырлап эрттирген. Аът чарыжыңга авам, ачамның улуг уруу Өртеңмей Ондарның чүгү-

рүк калдар аьды эртип ген. Хүрешке ачамның күдээзи, ТАР-ның алда мөгежи Көргү-Сундуй Хов шүүлген, хеймер күдээзи чыкпап — үжүүрлөшкөн. Үшкү черни ортун куд Мадар-оол Ховалыг ээл Оон аңгыда дүк хап, э база салып турганнар.

Ачавыс Чанган-оол Дамаа оглу, ававыс Барыс Манчыковна — маадыр буянын, авыралдыг ава. Иези хеймер оглун Демчик деп адаан. Ол Сүт-Хөл жуунуң Ак-Даш суурда ч тап чоруур. Өг-бүлө 4 кыс 2 оолдуг. Уйнуктары 10 кан. Уругларының авазы Та ра Көк-Хунаевна хан базы кыныңдан чок болган. Ар калган ажы-төлүн кызы ада азырап чоруур. Демч оол аажок шевер, ажыл-и ынак, мөзү-бүдүштүг киж Каянда-даа аарбайн. Кадыкшылың камнап чор Артып калган угбашкы Аралажып чурттап чор

Ажы-төлүң аразыңга
Ам-даа хөй чыл

чурттап чор
Чылбак МОНТУ
Кызыл хоорай



СИБИРСКИЙ БИЗНЕС

Тудуг-шеверлел материалдары:

Металлочерепица-1200 рубль;

Профлист-1500 руб.;

Ондулин-430 руб;

СМЛ-350 руб;

Гипсокартон-300 руб;

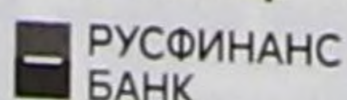
OSB, шуугай, чылыглаашкынар, хоюдуглар,

хана панельдери, суг-эмульсия будуу, кара-саазын,

пенопласт, профильдер, монтаж көвүү,

быжыглакчылар болгаш өске-даа.

кредиттер



дреси: Оюн Курседи кудумчузу, 54, тел. 8-983-259-49-51;
интернациональная кудумчузу, 117, тел. 8-913-350-02-56.

сертификаттыг.

«Дербент» мебель

-бүдүрүкчүлөрдөн эт-сээп;
-Эң-не чийк өртектиг регионда;
-Хоорай иштинде халас чедирип турар;
-Кредитке бериш турар.

**Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу, 15
Тел:8(39422)3-48-50.**

**Кызыл хоорай, «РПС» баазасы, 25-2
Тел:8(39422)2-48-49**

Төлөврлиг үндөзиге парлаан.

«РОССИЯНЫҢ ЭЖИКТЕРИ» МАГАЗИН

950 рубльден өрү өртектиг өрээлдер эжиктери болгаш 2900 рубльден өрү өртектиг даштыкы эжиктер.

Купе, Гармошка, дүрүп турар «Номчугаш» деп эжиктер.

Аркалар, чылыг шала, ПВХ плиткадан шала шывыглары.

Ажылдаары: пон.-субб. 9.00-18.00 ш.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.

Кызыл хоорай, Титов кудумчузу, 7.

Тел. 8 (39422)2-16-93, 8-923-262-1111

КХН «ГИГАНТ-СЕРВИС». ОГРН 1031700523546

Өртектөр парлаан үезинде шын болур.

Төлөврлиг үндөзиге парлаан.

Шын сөс — күштүг,
«Шын» солун — күчүлүг.



ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАРЫВЫС!

«Шын» солунну чагыдып алыңар!

2014 чылдың чагыдылгазының өртектери:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
31730 — организацияларга	450,51	901,02	1802,04

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары,
киржикчилери, инвалидтери шынзылганы

көргүзөргө:

Индекс:	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	325,25	650,50	1301

ДАЛАЖЫҢАР! ЧЕТТИГИҢЕР!

А. Соянның чураан чуруу.

Садып алыкчыларның кичээнгейинге!

Тудугнун кол материалдарының
сады ажыттыганы!!!



- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажының кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканның өртектери-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фракта баазасы **5-22-46**

Бистиң эживис, чаңгысклассчыыс, Самагалдай № 2 ортумак школының күш-культура башкызы, дистанционнун төптүн директору, РФ-тин өөредилгезинин хүндүлүг ажылдакчызы Шолбан Каадырович Бумбажайның хеймер кызы

**Алина Шолбановна
БУМБАЖАЙНЫҢ**

аныяк-чаш назынында озал-ондакка таварышкаш, чырык өртем-кейден элекке чорутканы-биле холбаштыр эживистиң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур бис. Алина Тываның Күрүне университетин бо чылын чедииншикниг дооскаш, Тес-Хем кожунунуң ажыл чоктар төвүнге психологтал чаа-ла каш ай ажылдааш, сонгулда хүнүнде, сентябрь 14-те, ажил-хүлээлгезин күүседип чорааш, орукка озал-ондакка таварышкаш чок болганы — биске дыка улуг чидириг. Берге үеде Силерниң-биле кады бис, Шолбан Каадырович!

Самагалдайда, Кызыл хоорайда ажылдап-чурттап чоруур чаңгысклассчылары.



Тудуг каттыжыышкыны
ASIA-SIBERIA

чылыгы камгалаарының аргазы

ФРАКТАЛ» БААЗАЗЫ

- | | |
|------------------|------------------------|
| алга | - соңгалар |
| г хандырылгасы | - балконнар |
| нализация | - кышкы садтар |
| телдар | - тамбулар |
| техника | - бажыңнар ханаларының |
| бетон | карттары |
| фе болгаш | - өрээлдээр ханалар |
| азиннер эжиктери | - оран-саваларның |
| | даштын шилдээри |

8 (39422)5-22-46, 8-902-996-83-92

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 122 а
(«Фракта» баазазы)

Тудугнун дөжөөндөн серизинге чедир»
тудуг болгаш шеверлел материалдары

Чолаачыларны болгаш ажилчыннары
ажылга хүлээп алыр бис. Ажилчыннарга
негелде улуг. Шалыңын кылганын барым-
даалааш, төлээр, ол эки болгаш чогуур
үезинде үнер.

Тел. 8-929-313-1717.

Тыва Республиканың медицина коллед-
жин 2011 чылда дооскан дугайында Ру-
слан Романович ООРЖАКТЫҢ адынга
тывыскан 17 СПА 0000252 дугаарлыг дип-
ломнуң читкенин барымдаалааш, ону күш
чок деп санаар.

Ие (өг-бүлениң) капиталының

акша-хөрөңгизин бажың
тударыңга, бажың (чурттаар дача)
садып алырыңга ажылдаары-биле
чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-
05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга
№104 от 13 октября 2011г. ОГРН
1061901008806

Төлөврлиг үндөзиге
парлаан.

ТР-ниң Медицина палатазының бирги шуулганы

Эрткен неделяда ТР-ниң В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга «Тыва Республиканың Медицина палатазы» хөй-ниити организациязының бирги съездизи болган. Аңаа ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол, «Национал медицина палатазы» коммерция чок эштежилгенин вице-президентизи, РФ-тиң Күрүне Думазының хамаатыларның кадыкшылын камгалаар талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы Сергей Дорофеев болгаш республиканың медицина адырының төлээлери киришкен.

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол зал долу эмчилерге байыр чедиргеш, сөөлгү чылда республикада кадык камгалалының адырында байдал экижээнин демдеглээн. Тывада уругларның төрүттүнүп турарының сан-түңү бедик деңгээлде болуп арттышаан. 2013 чылда чурттагы чоннуң өлүп хораары 8,3 хуу эвээжээн, а көвүдөп немежири 2 хуу өскөн. Чаш уругларның өлүп хораары чавырылган.

Ынчалза-даа кадык камгалалының талазы-биле бүгү көргүзүлгелерни алырга, Тыва Россияның ортаагы деңгээлинге безин четпейн турар. Тываның Чазаның Даргазының көрүжү-биле, онзагай кичээнге чурттуң медицина албан черлериниң мурнакчы арга-дуржулгазын өөрениринче угландыраар негетинип турар. Сөөлгү чылдарда Туран хоорайда Би-Хем кожуунунуң төп эмнелгезиниң тудуу (29 чыл үргүлчүлээн тудуг), Кызылда Перинаталдыг болгаш Уругларның кадыкшылын быжыглаар төптөриниң оран-савалары туттунган. Уругларның диш эмнелгезиниң оран-савазы ажыглалче кирген, уруглар поликлиниказынга капиталдыг септелге чоруттунган. Ынчалза-даа эмнелгелерни тудары эвес, а оларның 100 хуу шын ажыглаттынары чугула.

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол эмчилерге чүгле кадык камгалалынга эвес, а республиканың бүгү экономиказынга хамаарышкан айтырыгларга доктаагаш, дараазында эмчилерге күрүне шаңналдарын тывыскаан.

«Россия Федерациязының кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атка республиканың уруглар эмнелгезиниң улуг эмчизиниң оралакчызы Людмила Шуруб, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижинге Каа-Хем кожуунунуң төп эмнелгезиниң акушер-гинекологу Марина Ооржак, Тыва биле Россияның 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медальга кадык камгалалының хоочуну Ая Торжу, республика-

ның өкпе аарыгларынга удур төп эмчи комиссиязының даргазы Евгений Меско, хоорай поликлиниказының терапевт эмчизи Евгений Дацко олар төлөптүг болган.

Медицина палатазының бирги съездизиниң киржикчилеринге Күрүне Думазының депутаты Лариса Шойгунуң байыр чедиришкенин ооң дузалакчызы Людмила Зудилова чедирген. «Национал медицина палатазы» коммерция чок эштежилгенин президентизи Леонид Рошаль тыва эмчилерге ужуражып кээп шыдаваан-даа бол, олар-биле видео дамчыштыр харылзажып, эрткен-даа бол, республиканың төөгүлүг юбилейлери-биле байырын чедирип, палатаның моон соңгааргы ажыл-ижинге үрө-түңнелди күзээш, келир үеде Тывага аалдап кээрин аазаан.

«Национал медицина палатазы» коммерция чок эштежилгенин вице-президентизи, РФ-тиң Күрүне думазының хамаатыларның кадыкшылын камгалаар талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы Сергей Дорофеев эмчилерге мергежилинге бот-башкарылганын келир

аайы-биле бодун алдынарының кодекси» илеткел хамыктың кичээнге хаара туткан. Ону ТР-ниң Медицина палатазының этика комитетиниң удуртукчузу, республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң урология салбырының эргелекчизи Людмила Ивановнаның кыйгыры-биле бирги съездиниң киржикчилери кодексти чаңгыс үн-биле хүлээп алган.

Илеткелде чугаалап турары-биле, эмчи мергежилдин мөзүшүнар талазы-биле кол негелдези болур өскелерге хүндүткелдиг хамаарылгага өөренип алыры болдунмас. Ол аажы-чаң — кижиниң мөзү-бүдүжүнде. Амгы үениң эмчизиниң бодун канчаар алдынып чорурунун болгаш медицина ажылдакчыларын мергежилдинге белеткээриниң дугайында айтырыгларның сайгарылгазы эмчи мергежилге ниитилелдин хамаарылгазын эки талазынче улам өскерттир дээрзи чугаажок.

Людмила Ивановна Антон Чеховтуң «Эмчи мергежил — маадырлыг чорук-тур, ол бот-бадыткалды, сагыш-сеткилдин, бодалдың арыын негээр. Эмчинин угаан-сарылы — чырык, мөзү-бүдүжү — арыг, мага-боду шевергин болур ужурлуг».

Антон ЧЕХОВ: «Эмчи мергежил — маадырлыг чорук-тур, ол бот-бадыткалды, сагыш-сеткилдин, бодалдың арыын негээр. Эмчинин угаан-сарылы — чырык, мөзү-бүдүжү — арыг, мага-боду шевергин болур ужурлуг».

үезиниң дугайында илеткелдин номчаан.

ТР-ниң Медицина палатазының 2013-2014 чылдарда ажыл-чорудулгазының үрө-түңнелдериниң дугайында ниитилелдин даргазы, Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң улуг эмчизи Вячеслав Ховалыг илеткээн. Чугаа чүгле Медицина палатазының дугайында эвес, а Тывага бир дугаар европейжи эмнээшкенин тыттып келгенинден эгелээш, ооң бо хүнге чедир сайзыралынга четкен.

Тывада Медицина палатазының кежигүннериниң даңызы тургустунган. Ооң составында 1002 медицина ажылдакчылары кирип турар, оларның 697-зи — эмчилер. Палата күрүне бүрүткел эрткен. Аңгы-аңгы адырның эмчилеринге мергежил талазы-биле категория тыпсыр эксперт, аттестация комиссиялары тургустунган. Медицина палатазының эргелелин кежигүннериниң 27 ажылчын хуралы болуп эрткен. Оларга эргелелдин кылып чорудар ажылдарын сайгарып планнаан. 2014 чылдың апрельде болган хуралга ТР-ниң Медицина палатазы Россияның Национал медицина палатазының салбыры апарган.

«Медицина этиказы болгаш деонтология. Тыва Республиканың эмчизиниң мергежилдиниң

мөзү-бүдүжү — арыг, мага-боду шевергин болур ужурлуг» деп чугаалаанын онзагайлап демдеглээн. Ол ышкаш Гиппократтың даңгыраанда эмчи кижиниң мөзү-бүдүжүнге хамаарышкан бодалдарны тайылбырлаан.

Ол хүн Тыва Республиканың Медицина палатазының эргелелин кежигүннериниң немелде соңгулдазы болган. Чажыт бадылаашкынның түңнелинде эргелел кежигүнүнче перинаталдыг төптүң улуг эмчизи Шолбан Хоппу, ооң организастыг, методиктиг ажылдар талазы-биле оралакчызы Наталья Беспалова, республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң салбыр эргелекчилери Адыгжы Саая, Виктор Шлеменко олар кирген.

Съездиниң делегаттары Тываның Медицина палатазының I съездизиниң иштирин бадылаан.

Медицина палатазының август 25-те шийтири езугаар «Мергежилдине шынчызы», «Мээң дагдыныкчы», «Көдээниң эмчизи», «Кадык камгалалының демир-үжүү» номинацияларга эвээш эвес эмчилер болгаш медицина адырының ажылдакчылары шаңнаткан.

Эмчилер шуулганы уран талынтылыг төлээлериниң концерти-биле доозулган.

Шончалай МААТЫ-ООЛ.

Ча — бурунгунун чепсэ



Европа диптиң ча адарының чемпионатында ийиги черни Руслан Очур (мурнунда олурар) чаңгыс чер-чурттуулара аразында.

Тывага дыка үр үе дургузунда аңгы ок-чепсекке ча хамааржып турганын төөгүнүң материалдары бадыткап турар. Янзы-бүрү аңмечни аңаарының аргаларының хөй кезин ча-биле аңаашкындан хевирлеттинип тывылган деп болур.

Бурун шагда уранхайлар чаны тал, сөөскен ыяштан, те мыйызындан кылып ап чорааннар. А чаның кирижин 2 сувай инектин азы улуг шарының сириин кургадып алгаш, чымчадыр соктааш, өрээш, кириш кылып ап турганнар. Азы соок малдың кезин чингеледир өрээш, ону борбакталдыр тыртып тургаш, киришти кылып ап чорааннар.

Чаның согунун хадын, тал ыяштан, кес талазын даас дээр куштун, эзирин чүү-биле кылып ап турган. Согунун бажын баштай шиш даш-биле, сөөк-биле, сөөлүңде демир-биле кылып ап турар апарган.

Ча адары үе аайы-биле эттинип, чаартылып келгенин түңнелинде амгы үеде ол тайбың оюн-тоглаа бооп доктааган. Спорттун бо хевир Олимпий оюннарының программанынче шагдала кирген.

Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чыл болган оюн республикага калбаа-биле демдеглээри-биле бо чылдың Наадым байырлалын өске найыр-дой-биле кады сентябрьның 5-8 хүннеринче шилчиктенин эки билир бис.

Наадым байырлалының аът чарыжы, ча адары Тос-Булакка болган. Тыва арга-биле кара адарына, чыл келген тудум, ооң киржикчилери улам көвүдөп кел чыдары өөрүнчүг. Бо удаада ук маргылдаага 44 эр, 19 херээжен ча адыкчылары киришкен. Маргылдааның дүрүмүн езугаар шупту ча адыкчылары национал идик-хевин кедип алгаш, маргышканнар.

Эр улус 40 метр хемчээлдиг черге караны аткан. Маңаа Кызылдың күрүне университетиниң студенти-

зи, спорттун бо хевириниң спорт мастери Чаян эң хөй саны аткаш, чемпион төлөптүг болган.

Ча адарына инвалид спорт мастери Чаян эң хөй саны аткаш, чемпион төлөптүг болган. Ча адарына инвалид спорт мастери Чаян эң хөй саны аткаш, чемпион төлөптүг болган. Ча адарына инвалид спорт мастери Чаян эң хөй саны аткаш, чемпион төлөптүг болган. Ча адарына инвалид спорт мастери Чаян эң хөй саны аткаш, чемпион төлөптүг болган.

Кыс ча адыкчыларындазылдың 15 дугаар школа өөреникчизи Ченеш Конгар чемпионнаан. Тандиниң Сокадан келген ча адарына мастеринге кандидат Чодураа — ийиги, Кызылдың 5 дугаар лазының доозукчузу Надежда үшкү черге төлөптүг болган.

Ук маргылдааны бедик нелге органиастап эртп ажылга ооң кол судьязы Б. Саржат-оолдун кылып чоры ажылы кончук улуг. Ол — чарыга ССРЭ-ниң спорт мастер адын тыва спортчулардан ба күүсеткен ча адыкчыларының рээзи. Ол аныяк чылдарында дип алган бедик арга-дуржул өөреникчилеринге күзөлдүр дамчыдып берип чоруур. Б. Саржат-оол — амгы үеде чарыга Тыва Республиканың шибек команданың кол тренери нин бирээзи.

Владимир ЧАДАМБ
Авторнун тырттырган чыда

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6454. Чагыг 117. Номериң парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны дүрүжү-биле дүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылардың чыдагылары дээш авторлар боттары харылаар.